

Dr. sc. Ivana Jaramaz-Reskušić*

Dr. sc. Dunja Milotić**

Dr. sc. Ivan Milotić***

FENOMENOLOGIJA DELIKTA MAGIJE U RIMSKOM PRAVU I UTJECAJ RIMSKIH SHVAĆANJA: PITANJE ZAŠTIĆENOGA DOBRA

U ovome članku autori analiziraju rimska pravna shvaćanja u pogledu magije, i to fokusirajući se na analizu fenomenologije magije, odnosno na pitanje što je bila stvarnost koja je ležala u pozadini magijskih čina. Propituju se razlozi inkriminacije magije, ali ne u formalnom i apstraktnom smislu, nego s gledišta pravom zaštićenoga dobra. Na temelju probranih relevantnih pravnih i nepravničkih izvora autori analiziraju zaštićeno dobro, odnosno konkretan imovinski ili osobni interes koji se štitio pomoću inkriminiranja magije. Ovaj članak fenomenologiju rimske magije sagledava dinamički – kroz razvoj rimskih pravnih shvaćanja, jer je rimsko pravo stalno mijenjalo i prilagođavalo pristup magiji – najčešće kroz proširivanje značenjske odrednice magije, a usporedo s time i kroz proširivanje pravnog dosega njezine inkriminacije. Te prilagodbe često su bile uvjetovane ne samo objektivnom pravnom zaštitom opredmećenih ili osobnih dobara nego i političkim oportunitetom, zbog čega će magija sve više poprimati obilježja protudruštvenog i protudržavnog djelovanja, odnosno postupanja protivnog rimskoj državnoj politici. Shvaćanja rimskog prava o magiji zahvaljujući glosatorima, napose Azu, preuzeta su u srednjovjekovna prava te su se dosljedno oživotvorivala do kraja XIII. stoljeća, kada se magija temeljem teološke razrade transformirala u vještičarenje. Napoljetku, pokazuje se da je rimsko pravo upravo na primjeru reguliranja magijskih čina

* Dr. sc. Ivana Jaramaz-Reskušić, redovita profesorica u trajnom zvanju, Sveučilište u Zagrebu Pravni fakultet; ivana.jaramaz.reskusic@pravo.hr; ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4005-4030>

** Dr. sc. Dunja Milotić; izvanredna profesorica, Sveučilište u Zagrebu Pravni fakultet; dunja.pastovic@pravo.hr; ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0501-2436>

*** Dr. sc. Ivan Milotić; redoviti profesor, Sveučilište u Zagrebu Pravni fakultet; ivan.milotic@pravo.hr; ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6766-8609>

provelo najranije distingviranje javnih od privatnih delikata, pa čak i javnog od privatnog prava.

Ključne riječi: magija, rimsko pravo, verbalna injurija, kršćanstvo, kanonsko pravo

1. UVOD

Najdrevnija rimska pravna vrela pokazuju da je u dosegu rimskoga kaznenog prava bila maliciozna magija, točnije rečeno, magijske prakse s protudruštvenim djelovanjem. Magija kojom se drugome nanosila šteta u rimskom je pravu bila zabranjena i kažnjavala se kao *malum crimen* ili *maleficium*, za razliku od magije kojom su se za drugoga postizali povoljni učinci.¹ Kažnjavanje maliciozne magije u rimskom se pravu zamjetno postrojilo usporedno s laicizacijom i racionalizacijom prava jer su te prakse postajale sve sumnjivije zbog svoje tajnovitosti, mističnosti, nerazumljivosti, iracionalnosti, ali i drugih nepovoljnih predodžaba koje su o njoj ponekada možda mogle biti točne, ali često to uopće i nisu morale biti (primjerice, da se svodi na sknavljenje grobova, remećenje mira pokojnika, pripravljanje sumnjivih napitaka, žrtvovanje ljudi, spolne delikte i dr.).² Premda u svojoj obrednoj sastavnici rimska magija pokazuje analogiju s religijom, a zasigurno je, barem početno, donekle bila prožeta religijskim shvaćanjima, od kasne je Republike ona umnogome laička kategorija. Proširivanjem njezine primjene u klasičnom se razdoblju dovodila u svezu i s *crimina* kao što su pobuna protiv cara, izdaja države i poganstvo, dok će najsnažniji religijski biljeg poprimiti tek u kršćansko doba, kada će biti poistovječena s krivovjerstvom i otpadništvom³ te poslužiti za obračun s protukršćanskim čimbenicima u Carstvu tijekom razdoblja Dominata.

Rimsko je pravo od svojih početaka iznjedrilo shvaćanje da se povreda druge osobe može postići i neopredmećeno, primjerice prigušenim pjevanjem određenih magijskih formula, najvjerojatnije noću, za koje se smatralo da oso-

¹ Bayer, V., *Ugovor s đavlom. Procesi protiv čarobnjaka u Evropi, a napose u Hrvatskoj*, 3. izd., Informator, Zagreb, 1982, str. 33.

² Pharr, C., *The Interdiction of Magic in Roman Law, Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, vol. 63, 1932, str. 269.

³ *Ibid.*, str. 279; Benavides, G., *Magic, Religion, Materiality, Historical Reflections / Réflexions Historiques*, vol. 23, br. 3, 1997, str. 310–312; Barb, A. A., *The Survival of the Magic Arts*, u: *The Conflicts between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, ur. Momigliano, A., Clarendon Press, Oxford, 1963, str. 105–111; Jaramaz Reskušić, I., *Kaznenopravni sustav u antičkom Rimu*, Hrvatsko udruženje za kaznene znanosti i praksu; Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, Zagreb, 2003, str. 525–526.

bi kojoj su upućene mogu nanijeti zlo, poglavito smrt (*malum carmen incantare*); zatim magijskim radnjama proklinjanja i bacanjem čari kojima se pred kućnim vratima zazivaju zle sile (*occentare*);⁴ jednako tako i zlim pogledom (*fascinatio*) zavidna i zla čovjeka, koji može nanijeti štetu osobi koja živi u blagostanju i sreći; trovanjem na daljinu, tj. uz korištenje magije (*veneficia*); izgovaranjem magičnih formula na daljinu radi uzrokovanja neplodnosti tuđe zemlje (*excantare fruges*); korištenjem magičnih čina (*magia*) s ciljem da vjetar ispuše tuđe usjeve (*segetem pellicere*) i slično. Osim izgovaranjem magijskih riječi, jednak učinak mogao se postići korištenjem voštanih ili metalnih figurica, zakapanjem u zemlju pločica s ispisanim tekstom ili s imenima osoba te brojnim drugim različitim magijskim činima.⁵

Izrazito različite i raznovrsne (neujednačene) prakse, prožete sadržajnim, teritorijalnim, personalnim i drugim posebnostima, ali i promjenjivostima u vremenu (kako njih samih tako i shvaćanja o njima), te, naposljetku, posve fluidno latinsko nazivlje za njih onemogućuju ne samo određivanje svega onoga što je u rimsko doba moglo poprimiti značenje magije nego i spoznaju o tome jesu li Rimljani donosili zakone specijalno uperene samo protiv magije.⁶ Odgovor na to pitanje, čini se, može biti kako potvrđan tako i niječan – ako ni zbog čega drugog, onda zbog toga što je bit magije počesto bila i bit kakva *crimen*, dok je i *crimen* u užem smislu situacijski mogla biti i magija – okultno, neobično, nepoznato i sl.

Rimsko gledište na magiju bilo je negativno, i to ne samo u laičkome smislu nego i u pravnom smislu – smatrana je protupravnom. Tako gramatičar Servije u V. stoljeću navodi da je ona uvijek predmet osude (*semper magica damnarunt*), što je laički izričaj njezine pravne neodrživosti, koja se izvan svake sumnje može potvrditi i u pravnim izvorima Servijeva doba.⁷ Treba, međutim, istaknuti da Servije pripada pokršćanjenju Carstvu, kada, za razliku od klasičnog, pretklasičnog i civilnog prava, uistinu postoji (kršćansko) zakonodavstvo specijalno i neposredno usmjereno protiv magije.⁸

⁴ Jaramaz Reskušić, I., Iniuria u pretklasičnom rimskom pravu: pojam i zaštita, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol. 61, br. 2, 2011, str. 550–551.

⁵ Sažetak rimskoga pravnog uređenja vidjeti u: Milotić, D. i Milotić, I., *Proces protiv Dilette: Motovun, 1271.: u prožimanju rimskog, kanonskog i običajnog mletačkog prava*, Državni arhiv u Pazinu, Pazin, 2022, str. 46–47.

⁶ Možda je najbolji primjer toga glasovita Sulina *lex Cornelia de sicariis et veneficiis*, za čiju se odrednicu *veneficium* ne može izvan svake sumnje utvrditi je li se odnosila samo na otrov ili (i) na magijske napitke, a samim time nije posve jasno je li riječ o zakonu koji je donesen radi kažnjavanja magije ili (i) za kažnjavanje magije i kažnjavanje trovanja otrovom. O tome iscrpno: Rives, J. B., *Magic in Roman Law: The Reconstruction of a Crime*, *Classical Antiquity*, vol. 22, br. 2, 2003, str. 319–320.

⁷ Serv., *Ad Aen.* 4.493. Za pravne izvore, primjerice, *Paul. Sent.* 5.23.17–18, *CT.* 9.16.3–7.

⁸ Rives, *op. cit.* u bilj. 6, str. 315–316.

U pogledu magije znanstvenici daleko najveću pozornost pridaju obrednim formulama, i to je posve razumljivo i opravdano jer upravo je s njima (odnosno s obzirom na njihovo izgovaranje) najtješnje povezana magijska vrijednost i vjerovanje da se time postižu neki opredmećeni učinci.⁹ Magijski čini koje već u V. stoljeću pr. Kr. rimsko pravo kvalificira kao *crimina* snažno distingviraju *publicum* i *privatum*, uključujući i početno razlikovanje javnih i privatnih protupravnih djela.¹⁰ Magijski čini gotovo beziznimno, osim u slučaju nekih posebnih oblika verbalne injurije, pripadaju u *publicum*: s jedne strane njihove posljedice, prema shvaćanjima Rimljana nužno zahvaćaju šire društvene interese, a s druge strane njihova inkriminacija služi ne samo kažnjavanju nego još i više suzbijanju djelovanja koja su Rimljani smatrali protudruštvenima.

Obred i obredne formule nisu u središtu ovoga rada, nego konkretno dobro koje se vrijeđa odnosno ugrožava izricanjem magijskih formula i obavljanjem obrednih rituala. U krajnjoj liniji od *Zakonika XII ploča* pa do kršćanskoga doba rimsko pravo ne inkriminira puki obred ili formule, nego ono do čega oni, prema općeprihvaćenim shvaćanjima dovode – opredmećene povrede specifičnog osobnog ili imovinskog dobra. Osim toga, kako je dobro primijetio Pharr, u kaznenopravnom smislu Rimljanima je bila relevantna samo ona magija koja je bila protudruštvena, tj. magija koja je dovođila do povrede kako širih (javnih) interesa u smislu povrede većega broja ljudi ili ugrožavanja političke vlasti, vladara i/ili religije tako i onih imovinskih dobara koja su bila egzistencijska ili rijetka, pa samim time ključna i strateška. Koliko je zanimljiva s obrednoga, u pravnome smislu magija je zanimljivija s fenomenološkoga gledišta, odnosno s obzirom na pitanje što rimski pravni poredak njezinim inkriminiranjem doista štiti (pitanje dobra) te zašto i kako to u pravnome smislu postiže regulirajući magiju kao *delictum publicum*. Potonja su pitanja središnji predmet analize u ovome članku.

⁹ O tome vidjeti Seneca (Minor), *Natur. quaest.* 4b, 7.

¹⁰ Vidjeti: Pugliese, G., *Diritto penale romano*, par. IV, u: *Il diritto romano: la costituzione – caratteri, fonti – diritto privato – diritto criminale*, ur. Arangio-Ruiz, V.; Guarino, A.; Pugliese, G., Editoriale Jouvence, Rim, 1980, str. 261.

2. ZAKONIK XII PLOČA

2.1. Osobnost kao zaštićeno dobro – između javnopravne i privatnopravne zaštite

Zakonik XII ploča predviđa vrlo strogo kažnjavanje počinitelja određenih čina koji mogu imati i magijski karakter: (1) *malum carmen incantare*,¹¹ (2) (*malum*) *carmen occentare (condere)*,¹² (3) *fruges incantare*, (4) *fruges excantare* i (5) *segetem pellicere*.¹³

Premda su rimski pisci prva dva navedena čina gotovo suglasno opisivali kao *crimina* osobne povrede u smislu klevete i uvrede te su ih poistovjećivali s *carmen famosum*,¹⁴ relevantna romanistika kvalificira ih sasvim drugačije – kao tipična *crimina publica* maliciozne (protudruštvene) magije.¹⁵ Tako je Ciceron smatrao da je *malum* onaj *carmen* kojim se drugome nanosi *infamia* ili *flagitium*. A budući da je *flagitium* u njegovo vrijeme označavao obeščaćenje shvaćeno kao sramotu ili društvenu sankciju, *incantare* bilo kakva *malum carmen* značilo je čin klevete.¹⁶ Takvo prilagođeno, pa donekle i pogrešno stajalište rimskih pisaca ne iznenađuje jer su svi živjeli mnogo stoljeća nakon donošenja *Zakonika XII ploča*, pri čemu se očito tijekom vremena izgubilo izvorno značenje i teleologija kodificiranih pravila. Ujednačeno pogrešna shvaćanja rimskih pisaca dijelom zasigurno treba pripisati praksi međusobnog preuzimanja shvaćanja i tvrdnji.

U suvremenom romanističko-lingvističkom poimanju *occentare*¹⁷ podrazumijeva kvalificirano i društveno dalekosežno nepovoljno magijsko proklinjanje, koje se sastoji u pjevanju i bacanju čari kojima se pred kućnim vratima zazivaju zle sile na drugoga, što je, inače, skupina radnji koja se poduzima protiv neprijatelja s ciljem prizivanja zlih sila na njegovu osobu, dom i/ili ukućane. *Malum carmen incantare* ima značenje izgovaranja, odnosno prigušenog pjevanja određenih magijskih formula, najvjerojatnije noću, za koje se smatralo da mogu osobi kojoj su upućene nanijeti zlo, poglavito smrt.¹⁸ Riječ je o

¹¹ Tab. VIII, 1a: *Qui malum carmen incantassit ...*

¹² Tab. VIII, 1a: *SI QUIS OCCENTASSIT QUOD ALTERI FLAGITIUM FACIAT*. Vidjeti: tab. VIII, 1b: (Cic. De rep. IV,10,12 ap Aug. De civit. Dei II,9): *XII tabulas cum perpauca res capite sanxisset, in his hanc quoque sancendum putaverunt: si quis occentavisset sive carmen condidisset, quod infamiam faceret flagitiumve alteri*. Sen. Contr. exc. V,6; Arnob. Adv. gentes IV,34; Cornut. Ad Pers. sat. I,137; Paul. Sent. V,4,6; eod. 15–16.

¹³ Tab. VIII, 8a i 8b. Vidjeti: Romac, A., *Zakonik dvanaest ploča*, Latina et Graeca, Zagreb, 1994, str. 93.

¹⁴ Cic., Tusc. IV, 2, 4; Horat., Sat. II, 1, 82; Fest., Epist. II, 1, 152; Fest., De verborum signif. 181; Arnob., Adv. gent. IV, 34; Paul., Sent. V, 4, 6; Corn., In Pers. Sat. 1, 137.

¹⁵ Pharr, *op. cit.* u bilj. 2, str. 277.

¹⁶ Jaramaz Reskušić, *op. cit.* u bilj. 4, str. 550–551.

¹⁷ Spominje se i kao *cantare* kod Apul., De mag. 84 i u Paul., Sent. V, 23,15.

¹⁸ Jaramaz Reskušić, *op. cit.* u bilj. 4, str. 550–551.

izrazito kvalificiranome ponašanju, koje se potencira kako time što se događa noću tako i time što izvorno u doba *Zakonika XII ploča* predstavlja slijeđenje (uhodjenje) i svojevrсно proganjanje oštećene osobe, uz izgovaranje izrazito pogrđnih uzvika i izvođenje opscenih pokreta te udaranje bičem u zrak, što ima značenje osobne osvete (i rituala) magijske provenijencije.¹⁹

Potonji čini nisu u to (staro civilno) doba bili stvar povrede samo pojedinca kojega možda jedinoga konkretno pogađaju nego i čitave društvene zajednice, iz koje se on kao samosvojan i samostalan individuum sredinom V. stoljeća pr. Kr. još uvijek ne može cjelovito izdvojiti ili izdiferencirati. Ta dva čina (odnosno *delicta*) unose razdor u zajednicu i pridonose podjelama u njoj, a razbijajući njihovu homogenost, pridonose i njihovoj degradaciji, što su zajednice tijekom čitave rimske pravne povijesti, a posebno u to arhaično doba, nastojale snažno suzbiti.²⁰ Međutim, budući da su ti infamirajući čini u stvarnosti ipak bili neposredno usmjereni na konkretnog pojedinca (i/ili njegove ukućane) te njega jedinoga pogađali na opredmećen način, romanistika ih svrstava u dvojbene ili mješovite slučajeve početnog procesa distingviranja javnih i privatnih delikata. Naime, premda je isprva, u nekom neodređenom, ali ranijemu razdoblju rimske pravne povijesti (o kojemu ne postoje izvori) to zasigurno bio *delictum publicum*, od *Zakonika XII ploča* sve je više naglasak na tome da se takvim činima vrijeđa pojedinčevo osobno dobro, pa je i inicijativa za pokretanje represije bila isključivo na povrijeđenom pojedincu, dok je samu provedbu kažnjavanja provodila javna vlast.²¹ Pritom smatramo da to nije stvar samo pravne kvalifikacije i pukoga pitanja kome pripada inicijativa kaznenoga gonjenja, nego da se u tim pravnim pristupima više ogleđa pitanje zaštićenoga dobra. Jer početno distingviranje javnih i privatnih protupravnih djela ima polazište u shvaćanju da *malum carmen incantare* i *malum carmen occentare (condere)* snažnije (ili isključivo) obezvrjeđuje osobno dobro Rimljanina te da su upravo njegovi vlastiti interesi u tome prevladavajući, nego što se na taj način zadire u općedruštvene interese time što se u rimsku zajednicu unosi razdor, nemir i podjelu.^{22, 23}

¹⁹ Strachan-Davidson, J. L., *Problems of the Roman Criminal Law*, Volume 1, Clarendon Press, Oxford, 1912, str. 107; Pugliese, G., *Studi sull'iniuria*, A. Giuffrè, Milano, 1941, str. 22; Romac, *op. cit.* u bilj. 13, str. 136; Cantarella, E., *I supplizi capitali in Grecia e a Roma*, Rizzolli, Milano, 1991, str. 215–216.

²⁰ Harries, J., *Law and Empire in Late Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, str. 173; Milotić, I., Ostvarivanje arbitražnih odluka u rimskom pravu, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol. 66, br. 6, 2016, str. 788.

²¹ Pugliese, *op. cit.* u bilj. 10, str. 261.

²² Jaramaz Reskušić, *op. cit.* u bilj. 3, str. 68–69; Jaramaz Reskušić, *op. cit.* u bilj. 4, str. 551–552.

²³ Kada je 81. godine pr. Kr. nastao glasoviti Sulin organski zakon – *lex Cornelia de sicariis et veneficis* – koji je sadržavao dijelom i inkriminaciju magijskih čina, njegovo se donošenje opravdavalo potrebom uspostave stalnoga porotnoga kaznenog suda, koji će

Međutim, na javnopravni iskon toga delikta upućuje strogost (čak i brutalnost) kažnjavanja – kapitalna kazna koja se izvršavala vrlo okrutno, što sigurno nije bilo svojstveno deliktu privatnopravnih obilježja. Stoga je isprva bila riječ o ugrožavanju interesa čitave rimske *civitas*, zbog čega se u tim deliktima jasno nazire i javnopravna represija. U smislu povrede interesa zajednice bila je riječ o povredi etičkih vrijednosti, dostojanstva i časti, ali potencijalno i tjelesnog integriteta pojedinog člana, pri čemu je u prvome planu bila činjenica da je povrijeđena osoba član rimske zajednice, a tek uzgredno da on sâm podnosi konkretnu povredu.²⁴

Povredu se ostvarivala istovremeno *verbis i actis*. To je bilo dovoljno za izvršenje delikta, a smatralo se opredmećenjem magijskoga čina. Naime, za koncipiranje počinjenja kažnjivog magijskog ponašanja nije bilo nužno da se oštećenome doista dogodi nepovoljnost koja se na njega prizivala izricanjem magijske formule.

2.2. Poljoprivredna imovina kao zaštićeno dobro

Segetem pellicere označava otpuhavanje usjeva (odnosno već sakupljene ljetine) s polja jednoga susjeda u polje drugoga kao posljedicu čini poduzetih u magijskom obredu. U suštini je riječ o prirodnom događaju – nestanku usjeva djelovanjem vjetra, koji se, međutim, dovodio u vezu s magijskom krađom.²⁵ Značenje *fruges excantare* različito se poima. Neki znanstvenici smatraju da je u bitnome riječ o jednakoj situaciji kao kod *segetem pellicere*, ali da je to samo otpuhivanje usjeva s jednoga polja, pri čemu ne dolazi do premještanja na drugo polje.²⁶ Postoje i drugačija (uvjerljivija) tumačenja – da je riječ o proklinjanju tuđih usjeva radi njihova uništenja ili sprječavanja sazrijevanja, pri čemu se to može dogoditi djelovanjem vjetra ili drugih atmosferskih (meteoroloških) pojava, ali i zbog niza drugih razloga, poput bolesti, pošasti (skakavci, glodavci), agrotehničkih anomalija i slično.²⁷ *Excantare* je neobičan (i rijedak)

odlučivati o raznim nedopuštenim ponašanjima koja su smatrana osobito teškim i posebno opasnim za društveni mir. Lintott, A. W., *Violence in Republican Rome*, Oxford University Press, Oxford, 1968, str. 130–174; Jaramaz Reskušić, *op. cit.* u bilj. 3, str. 96; Rives, *op. cit.* u bilj. 6, str. 315–317.

²⁴ Jaramaz Reskušić, *op. cit.* u bilj. 3, str. 67.

²⁵ Apul., Apol. 47.3: *Magia ista, quantum ego audio, res est legibus delegata, iam inde antiquitus duodecim tabulis propter incredundas frugum illecebras interdicta*. Serv. Ecl. 8.95–99: *Has herbas atque haec Ponto mihi lecta uenena/ipse dedit Moeris (nascuntur pluruma Ponto);/his ego saepe lupum fieri et se condere siluis/Moerim, saepe animas imis excire sepulcris,/atque satas alio uidi traducere messis*.

²⁶ Cantarella, *op. cit.* u bilj. 19, str. 215–216, 397; Jaramaz Reskušić, *op. cit.* u bilj. 3, str. 65.

²⁷ Pharr, *op. cit.* u bilj. 2, str. 277.

pojam, koji ima temeljito negativno i kvalificirano povrjeđujuće značenje. Naime, on označava štetočinsku usmjerenost na postizanje učinka isključivo na stvari. Dakle, smisao i cilj nije magijska krađa, nego magijsko uništenje ili nanošenje imovinske štete. Semantička bit glagola *excantare* sastoji se u otjerivanju bilo čega dobrog i povoljnoga sa stvari i u s time povezanom prizivanju nepovoljnosti na tu stvar te prouzročenju štete njezinu vlasniku. Stoga je logično i očekivano što Plinije Stariji pronalazi analogiju među *frugem incantatio* i *malum carmen incantare* jer u obje situacije taj glagol znači nanošenje kvalificiranoga zla otpjevavanjem ili izricanjem određenih magijskih riječi.²⁸

Kako je u središtu ovoga rada zaštićeno dobro, otprve se i bez poteškoća naslućuje da su dobra koja se tim odredbama štite bili usjevi, posebno pšenice i drugih žitarica. To nisu samo privatna dobra pojedinca nego i egzistencijska i strateška dobra za čitavu rimsku *civitas*. Njihovo otuđivanje ili uništenje u toj je mjeri pogubno i strašno za zajednicu da u svakom slučaju za to mora postojati neki krivac, posebno kada se štetne pojave događaju na neobjašnjiv i znanju tadašnjega čovjeka nedokučiv način, izvan njegove kontrole, ekscesno. Ipak, za razliku od *occentare* i *malum carmen incantare*, koje, objektivno gledajući, nemaju opredmećenje, nego se osoba kažnjava već zbog izgovorenoga, koje se uzima kao samo opredmećenje i nanošenje štete, kod usjeva mora uslijediti i opredmećena (stvarna) štetna posljedica. Usjevi nužno moraju nestati. Nije dovoljno, dakle, samo izricanje maliciozne magijske formule nego i posljedični nestanak ili šteta na usjevima, što se tada bespogovorno dovodilo u neposrednu uzročno-posljedičnu svezu.

I upravo od navedenog potječe shvaćanje da magija mora imati tvarni izričaj. Tako *Zakonik XII ploča* u pogledu usjeva spominje dva konstitutivna elementa: (1) izricanje magijske formule i (2) nastanak štetnog rezultata. Oni moraju biti kumulativno ispunjeni. Nije dovoljno nekoga samo optužiti, pa čak ni samo dokazati da je izgovorio magijske formule, već je uz to bilo potrebno dokazati da je nastupila konkretna štetna posljedica takva čina: da je usjev otpuhan, da je otpuhan na zemljište onoga tko je poduzeo magijske čine, da je usjev propao i slično. Ako bi ta dva elementa bila dokazana, kauzalni se nesus u civilno doba rimskoga prava apriorno podrazumijevao.²⁹

Zbog fragmentarne očuvanosti toga dijela *Zakonika XII ploča* nemoguće je direktno iščitati zapriječenu kaznu, što bi najpreciznije pokazalo važnost tih

²⁸ Plin., NH 28,4, 17–18: ... *polleantne aliquid uerba et incantamenta carminum* Vidjeti: Andrikopoulos, G., *Magic and the Roman Emperors*, vol. 1, doktorska disertacija, Sveučilište u Exeteru, 2009, str. 150; Rives, J. B., *Magic in the XII Tables Revisited*, *Classical Quarterly*, vol. 52, br. 1, 2002, str. 275; Cantarella, *op. cit.* u bilj. 19, str. 215–216.

²⁹ Jednako je i u srednjovjekovlju. O tome iscrpno Miličić i Miličić, *op. cit.* u bilj. 5, str. 59–62; Miličić, I.; Miličić, D., *Reflections of Roman Concept of Sorcery to Medieval Statutory Law on Eastern Adriatic Coast*, *Ius Romanum*, vol. 2, 2023, str. 551–569.

poljoprivrednih dobara. Međutim, otprilike sredinom II. stoljeća Gaj cjelovito razrješuje to pitanje komentirajući navedena pravila *Zakonika*, a Justinijanovi kompilatori to preuzimaju u *Digesta*: *Tko zapali kuću ili plast žita postavljen blizu kuće, Zakonik XII ploča određivao je da bude vezan, išiban te spaljen u vatri ako bi to počinio namjerno i svjesno. Ako se, međutim, požar dogodio slučajno, to jest iz nemarnosti, Zakonik XII ploča određivao je da nadoknadi štetu. A ako je bio siromašan, bit će lakše kažnjen (išiban)*.³⁰ Gaj, dakle, tvrdi da je kazna za magijsku krađu ili uništavanje usjeva bilo spaljivanje počinitelja, čime svjedoči ne samo o važnosti zaštićenoga dobra nego i o njegovu konceptualnom, egzistencijskom i strateškom značenju, bez obzira na činjenicu što navedeno dobro pripada pojedincu. To tim više postaje jasno kada se zna da je ovo prvi i jedini put u *Zakoniku XII ploča* da se propisuje smrtna kazna spaljivanjem počinitelja – na najokrutniji zamisliv način. Usjevi su očito najviši interes rimske zajednice sredinom V. stoljeća pr. Kr., što se dodatno pojačava i činjenicom Cererina zaštitništva.³¹ Premda je magijska usmjerenost na usjeve rezultirala štetom za pojedinca i njegovu vlastitu imovinu, usjevi su bili ono egzistencijalno važno dobro za čitavu rimsku *civitas* te je njihovo magijsko povrjeđivanje nužno konstituiralo kvalificirani *delictum publicum*, odnosno podrazumijevalo je javni progon počinitelja, javno kažnjavanje, i to usmrćenjem na najbrutalniji mogući način.

Fluidno i iracionalno koncipiranje kažnjivog djela s počiniteljem kao osobom koja je pribjegli štetočinskoj magiji odraz je shvaćanja da netko mora biti kriv za to djelo, da za štetu ili gubitak usjeva netko nužno mora odgovarati te za to biti odgovarajuće kažnjen, shvaćanja koja nisu bila ograničena na rimsko doba, već su postojala tijekom čitavog europskog srednjeg i novog vijeka, i to neovisno o činjenici je li bila riječ o magiji s isključivo laičkim ili i religijskim prizvukom.

3. ŠIRENJE SADRŽAJA I NORMATIVNOG DOSEGA KORNELJEVA ZAKONA – OD ZAŠTITE ŽIVOTA DO ZAŠTITE POLITIČKE VLASTI I ELITÂ

Lex Cornelia de sicariis et veneficis iz 81. godine pr. Kr. nije Sulina izvorna inovacija, već prerada i prilagodba otprije dugovjeko postojećih pravila. Sula je vjerojatno u jedan zakonski akt objedinio niz raspršenih ranijih pravila koja

³⁰ *Qui aedes acervumve frumenti iuxta domum positum combusserit, vinctus verberatus igni necari iubetur, si modo sciens prudensque id commiserit; si vero casu id est negligentia, aut noxiam sarcire iubetur, aut si minus.* Gaius (ad XII Tab.), D. 47.9.9. Vidjeti: Romac, *op. cit.* u bilj. 13, str. 95.

³¹ Cantarella, *op. cit.* u bilj. 19, str. 399.

su potjecala iz više zakona, a datirala su od prvih desetljeća IV. stoljeća pr. Kr.³² Za ovaj je članak odlučna činjenica da je očuvan peti dio *lex Cornelia de sicariis et veneficis*, koji je adresiran na osobe koje namjerno usmrte osobu time što pripremaju, prodaju, kupuju, posjeduju ili primjenjuju *venenum malum*.³³ Riječ je o uporabi supstancija koje negativno djeluju na druge osobe ili predmete. *Venenum* podrazumijeva sve što primijenjeno mijenja narav onoga na što se primjenjuje. Grci to nazivaju *φάρμακον*.³⁴ No u rimskim pravnim vrelima navodi se i podatak da *venenum* ima neodređeno značenje te da obuhvaća ne samo ono što ubija nego i ono što liječi, a osim toga koristi se i za označavanje ljubavnog napitka.³⁵

Zakonski pojam *veneficium* ne odnosi se na sva *venena*, nego na ona koja su opasna, tj. na *venena mala*.³⁶ Štoviše, nije obuhvaćao čak ni sva *venena mala*, već samo ona koja je počinitelj držao kod sebe s ciljem da njima usmrti drugoga.³⁷ Premda Sulinim zakonom konfigurirano kažnjivo djelo *veneficium* nalikuje trovanju, zbog prikrivenosti djelovanja *venena*, odnosno štetne supstancije, njezina teškog otkrivanja zbog ograničenih fizioloških i farmakoloških znanja te nemogućnosti objašnjenja uzroka smrti, o uporabi *venena* zaključivalo se samo na temelju nastale posljedice – smrti osobe. To zaključivanje ili sud o tome nisu bili objektivizirani, nego gotovo isključivo spekulativni, što je ostavljalo velik prostor olakom sumnjičenju, lažnim optužbama, odnosno prokazivanju nekoga počinitelja bez ikakva dokaza i slično. Optužbe za trovanje često su slijedile svaku smrt koja se smatrala neuobičajenom, sumnjivom ili

³² *Quaestio inter sicarios* iz 142. godine pr. Kr. zabilježena je u Cic. Fin. 2.54. Šesti dio citirana Sulina zakona sadržava uređenje koje je jednako zakonu čije je donošenje predložio Gaj Grakho (da nitko ne smije biti osuđen u nepravednom sudskom postupku), a spominje se u Cic. Pro Cluent. 151. Jedan natpis iz 98. godine pr. Kr. bilježi da je *C. Claudius Pulcher* bio *iudex quaestionis veneficiis* (ILS 45 = Insc. It. XIII/3, 70b). Ciceron u De inv. 2.58 potvrđuje postojanje posebnoga suda za *veneficia* oko 84. godine pr. Kr.. Livije spominje slučajeve povezane s *veneficia* iz 331. godine pr. Kr. (Liv., Ab urb. con. 8.18), 184. godine pr. Kr. (Liv., Ab urb. con. 39–383 i 41.5.), zatim 180. godine pr. Kr. (Liv., Ab urb. con. 40.37.4 i 43.2–3.) te 179. godine pr. Kr. (Liv., Ab urb. con. 40.44.6.). Spominju se i u 152. godini pr. Kr. u Per. 48 i Val. Max. 6.3.8. Polibije tvrdi da je nad kaznenim djelima trovanja ubojstva jurisdikciju imao Senat (Polyb., Hist. 6.13.4). Prema: Rives, *op. cit.* u bilj. 6, str. 318.

³³ Rives, *loc. cit.*

³⁴ *Omne quod adhibitum naturam eius, cui adhibitum esset, mutat, cum id quod nos venenum appellamus Graeci φάρμακον dicunt*. Vidjeti: Gai., D.50.16.236.

³⁵ *Venenum: "nomen medium est et tam id quod ad sanandum quam id quod ad occidendum paratum est continet, sed et id quod amatorium appellatur*. Gai., D.48.8.3.2.

³⁶ Prema Gajevim tvrdnjama i *medicamentum* je *venenum*, ali dakako da nije *venenum malum*. Gai., D. 50.16.236 pr.

³⁷ U klasičnim izvorima riječ je o preciznoj kvalifikaciji: Marc., D. 48.8.3.2; Marc., D. 48.8.1.1 i 3pr. O tome otprilike u doba donošenja zakona izriječno i precizno: Cic. Pro Cael. 51; Cic. De inv. 2.58; Cic., Pro Rosc. Am. 90; Cic., Pro Cluent. 1–2 i 166, Cic., De Orat. 2. 105. Posebno i: Rhet. ad Her. 2.8 i 44; 3.33; 4.23.

neobjašnjivom u okvirima tadašnje racionalnosti i znanja. Stoga je teško zamisliti povoljniji ambijent za sumnje u urote te izražavanje osobnih neprijateljstava. Posljedično, optužbe za *veneficium* imale su tendenciju ne samo hraniti postojeće strahove od prikrivenog neprijatelja – onog naizgled bezopasnog, ali smrtonosno moćnog i podmuklog – nego ih i dodatno pojačavati.³⁸

Zato *veneficium* u rimskome pravu nije samo kažnjivo djelo *stricto sensu* koje se jednostavno može poistovjetiti s trovanjem, nego ga njegova nedohvatljivost nužno, tijesno i vrlo snažno te nadasve direktno dovodi u svezu s magijom. Zato Rives navodi da *lex Cornelia de sicariis et veneficis* i jest i nije zakon protiv magije.³⁹ Zato i Pharr te drugi znanstvenici suglasno navode da taj zakon jednako inkriminira i trovanje i magiju.⁴⁰

Veneficium izvorno u središtu ima ljudski život, odnosno njegovu povredu usmrćenjem. Premda obuhvaća situacije u kojima se pouzdano može uspostaviti uzročna veza između davanja štetne supstance i smrtne posljedice, od doba kasne Republike riječ je kažnjivom djelu koje se sve više usmjerava na smrt čiji se razlog ne može utvrditi ili objasniti. Tada postaje odlučnom samo činjenica smrti, dok se o počinitelju, počinjenju i uzročnoj vezi proizvoljno spekulira, čime *veneficium* prerasta u opravdanje za kazneni progon u bilo kojem slučaju nejasne i neobjašnjive smrti, što će u doba Principata snažno otvoriti put proširivanju njegove primjene. U dinamici pravnog razvoja tijekom klasičnoga doba kaznenopravni sadržaj *veneficium* proširuje se u nekoliko smjerova.⁴¹ U smislu posljedice, on ostaje kažnjivo djelo u svojoj izvornoj pojavnosti,⁴² ali biva proširen kako na ugrožavanje života i fizičkog integriteta određene osobe tako i na stvaranje stvarne ili prividne opasnosti za nečiju osobu. To može biti izričaj realnih okolnosti, ali i stvar čistog naslućivanja, imaginacije, paranoje, praznovjerja i dr. U smislu počinjenja proširuje se s *venena* na svako ponašanje koje se moglo okvalificirati nadrealnim i nejasnim, a samim time okultnim i magijskim, što kasnoklasični pravnik Modestin naziva *mala sacrificia* ne objašnjavajući pritom točno značenje, ali potencirajući činjenicu da se ono

³⁸ Rives, *op. cit.* u bilj. 6, str. 318.

³⁹ *Ibid.*

⁴⁰ Pharr, *op. cit.* u bilj. 2, str. 272–274; Graf, F., *Magic in the Ancient World*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 1997, str. 46–49; Bailliot, M., Rome and the Roman Empire, u: *Guide to the Study of Ancient Magic*, ur. Frankfurter, D., Brill, Leiden, Boston, 2019, str. 185–192.

⁴¹ Jaramaz Reskušić, *op. cit.* u bilj. 3, str. 285.

⁴² *Si ex eo medicamine, quod ad salutem hominis vel ad remedium datum erat, homo perierit, is qui dederit, si honestior sit, in insulam relegatur, humilior autem capite punitur.* U prijevodu: *Ako bi čovjek umro od lijeka koji je bio dan radi njegova zdravlja ili kao lijek, onaj tko ga je dao, ako je višeg društvenog položaja, biva prognan na otok; ako je nižeg položaja, kažnjava se smrću.* Paul., Sent. 5, 23, 19.

kažnjava prema Kornelijevu zakonu.⁴³ Takav zaključak može se izvesti iz usustavljenosti relevantnih odlomaka u Paulovim *Sentencijama*, gdje se, doduše, zadržava *veneficium* u svojoj proširenoj praksi, ali se zajedno s njim u 5, 23, 17–18 iznose djela koja su predstavljala čistu *magia*.⁴⁴ U Paulovo i Modestino-vo doba (to su posljednji odjeci klasičnoga prava) proširivanje primjene Sulina zakona *de sicariis et veneficis* odavno je dovršeno, što je posvjedočeno ne samo pravno već i leksički, jer su s *veneficium* te njegovim inačicama i izvedenicama kao pravna stvarnost postale uvriježene i dvije nove skupine riječi povezane s pojmovima *magus* i *maleficium*.⁴⁵

Premda je u iskonu *veneficium* bilo praznovjerje, u najranije doba Principata carevi su to kažnjivo djelo u njegovoj proširenoj inačici primjenjivali vrlo promišljeno (nimalo praznovjerno) – zbog opravdanog ili neopravdanog straha kako za vlastiti život u političkim previranjima tako i za sigurnost i opstojnost političke vlasti i najviših dužnosnika.⁴⁶ Osim toga, zbog prerastanja *veneficium* u magiju te mogućnosti da kažnjavanju dade poticaj sama sumnja, naslućivanje ili kleveta, od prvih desetljeća Principata to kažnjivo djelo pokazuje se optimalnim sredstvom za političko razračunavanje s protivnicima i takmacima pozivanjem na Sulinu *lex Cornelia de sicariis et veneficis*.⁴⁷ Optužbe *veneficium* zapravo su bile optužbe za povredu cara, poticanje na pobunu i ustanak, protudržavno i slično djelovanje.

U Tiberijevo i Klaudijevo doba s *venena* su tijesno povezana proklinjanja (*devotiones*). Njihovo povezivanje u optužbama podignutim na temelju Kornelijeva zakona u doba dvojice careva susreće se u politički motiviranim procesima. *Venenum*, koji je izvorno dovodio do smrti, sada gubi to značenje, a poprima samo značenje proklinjanja koje šteti, ali ne opredmećeno, nego više metafizički, te bi u raspletu nekog događaja – prema shvaćanju careva – moglo prizvati i fizičko ugrožavanje careva života i tijela. Dakle, nije važna opredmećena posljedica smrti ni išta drugo opredmećeno, nego samo kvalificirani

⁴³ Mod., D. 48.8.13.

⁴⁴ *Magicae artis conscios summo supplicio adfici placuit, idest bestiis obici aut cruci suffigi. Ipsi autem magi vivi exuruntur.* U prijevodu: Odlučeno je da se oni koji poznaju magijsku umjetnost kazne najstrožom kaznom, to jest da budu bačeni zvijerima ili razapeti na križ. Sami se čarobnjaci spaljuju živi. Paul., Sent. 5.23.17. *Libros magicae artis apud se neminem habere licet: et penes quoscumque reperti sint, bonis ademptis, ambustis his publice, in insulam deportantur, humiliores capite puniuntur. Non tantum huius artis professio, sed etiam scientia prohibita est.* U prijevodu: Nitko ne smije imati knjige o magijskoj umjetnosti kod sebe: a oni kod kojih se one pronađu, nakon što im se oduzme imovina i knjige javno spale, bivaju prognani na otok, dok se nižima po društvenom položaju sudi smrću. Nije zabranjeno samo bavljenje ovom umjetnošću već i samo znanje o njoj. Paul., Sent. 5.23.18

⁴⁵ Rives, *op. cit.* u bilj. 6, str. 321.

⁴⁶ Jaramaz Reskušić, *op. cit.* u bilj. 3, str. 285.

⁴⁷ O proširivanju primjene u izvorima u klasično doba vidjeti npr.: Tac., Ann. 2,32; Cass. Dio., Noct. Att. 57,15; Ulp., Coll. 15, 2–3.

zaziv zla i nepovoljnosti na osobu cara, državu, političke i/ili druge javne osobe.⁴⁸ To je bilo dovoljno za pravno „opredmećenje“ tog kažnjivog djela. Sama opasnost – pa i hipotetska ili umišljena – za ljudski život postaje dovoljnom da se posumnja u magijske čine i u krajnjoj liniji nametne *summum supplicium* – krajnja kazna otežanog i nečasnog usmrćenja živim spaljivanjem, bacanjem zvjerima, pribijanjem na križ, kako samog počinitelja tako i pomagača.⁴⁹

Iz jednog slučaja koji opisuje Apulej sredinom II. stoljeća nedvojbeno proizlazi da su *carmina et venena* tada bile *maleficia*,⁵⁰ što taj autor opetuje, i to ne u kakvu laičkom (nepravnom) smislu, nego cjelovito u pravnotehničkom značenju javnog kaznenog djela.⁵¹ Iz toga Apulejeva teksta proizlazi očita analogija između *carmina et venena* te *devotiones* kako se spominju i stoljeće ranije – u izvorima koji se odnose na prva desetljeća Principata te dvojicu spomenutih careva.

Inkriminacija magijskih ponašanja i njihova kaznenopravna razrada u carsko su doba temeljito bile motivirane političkim razlozima. Dio toga odnosi se na opisano proširivanje sadržaja i dosega Kornelijevega zakona te pojma *venenum*. Dio toga u kasnome se Principatu čita iz Paulovih *Sentencija* u pogledu represije proroka (*vaticinatores*) i astrologa (*mathematici*).⁵² Savjetodavno-propovjednička djelatnost proroka koji bi tvrdili da su sami bogovi kažnjavala se, ali na redovan način i stupnjevito. Drugačije je s astrolozima, poput haruspika, vidovnjaka i sličnih osoba, prema kojima je represija bila vrlo jednostavna, odnosno nestupnjevita, ali stroža, jer je javna vlast znala da njihova proročanstva lako mogu adresirati cara i vodstvo rimske države u smislu njihova zdravlja, dobrobiti, sudbine, smrti i sličnih nedaća.⁵³

Augustov edikt iz 11. godine zabranjivao je uporabu proricanja u svrhu određivanja datuma smrti bilo koje osobe, ali ako je povrijeđena strana bio car ili član carske obitelji, to se smatralo *crimen laesae maiestatis*, pa se automa-

⁴⁸ Tac., Ann. 3.13.2; 2.79.1; 4.52.1; 12.65.1; Quint., Inst. orat. 7.3.7, Plin., NH. 11.187.

⁴⁹ Jaramaz Reskušić, *op. cit.* u bilj. 3, str. 285–286.

⁵⁰ Apul., Apol., 69.4.

⁵¹ Apul., Apol., 102.9–103.1, ali jednako tako i Apol. 90.1, a posebice 28.4.

⁵² Paul., Sent. 5, 21 1–4 i 5.23.14–18. Paulove napomene o magiji odnose se na sablažnjiva i maliciozna ponašanja koja su se odavno povezivala s Kornelijevim zakonom: uporabu otrova (*venena*) za izazivanje pobačaja i stvaranje požude (Paul., Sent. 5.23.14) te bezbožne vjerske obrede za upravljanje osobom (5.23.15). Pravila o ljudskim žrtvovanjima i oskvrnuću hramova (5.23.16) upućuju na zabrinutost zbog vjerskog zastranjivanja. Još važnije, opće odredbe o magiji (5.23.17–18) ne daju definiciju maga ni magične umjetnosti (*ars magica*), već samo naznačuju to kako službena osoba treba postupiti kada s njima dođe u kontakt.

⁵³ Garosi, R., Indagine sulla formazione del concetto di magia nella cultura romana, u: *Magia. Studi di storia delle religioni in memoria di Raffaella Garosi*, ur. Xella, P., Bulzoni, Rim, 1976, str. 92–93; Sabatucci, D., *Magia ingiusta e nefasta*, u: *Magia. Studi di storia delle religioni in memoria di Raffaella Garosi*, ur. Xella, P., Bulzoni, Rim, 1976, str. 233.

tizmom kvalificiralo kao veleizdaja.⁵⁴ Prema Tacitovu svjedočanstvu, oko 16. godine, u Tiberijevo doba, započinju kazneni procesi za veleizdaju prema prilagođenom (izmijenjenom) tekstu izvorne *Lex Iulia maiestatis*. Libo Druz bio je optužen da se savjetovao s kaldejskim astrolozima i koristio *magorum sacra* (magijske obrede) i usluge tumača snova da bi saznao hoće li postati car. Tacit spominje također nekromanta Junija, kojega je Libo Druz angažirao da priziva sjene mrtvih zbog razloga koji nisu izriječno navedeni, pa tako ni posve jasni, ali su očito bili povezani s povredom careve osobe.⁵⁵ Suđenje se u formalnom smislu kvalificiralo kao slučaj *laesa maiestas* i nije imalo nikakve poveznice s Kornelijevim zakonom jer nije bilo optužbi za *veneficium* ni dokaza da je Kornelijev zakon tada već obuhvaćao slučajeve isključivo povezane s *devotiones* (zazivanja božanskog prokletstva). Supstancijalno, to je bilo suđenje zbog *devotiones* – s obzirom na spominjanje astrologa, maga i nekromanta. Nizovi situacija iz prvih desetljeća nove ere usporedivih s opisanim podvodili su se pod *crimen laesae maiestatis*.

Spominje se slučaj iz 19. godine protiv tadašnjega upravitelja Sirije Gneja Kalpurnija Pizona za zloporabu položaja, veleizdaju i trovanje. Pizon je bio optužen za zloporabe prilikom (ranijeg) upravljanja provincijom Hispanijom, za poticanje nediscipline među vojnicima pod njegovim zapovjedništvom kako bi pridobio njihovu naklonost (koja bi trebala pripadati isključivo caru) te za ubojstvo Germanika Cezara, nećaka i posvojenog sina cara Tiberija korištenjem *venenum* i *devotiones*. Ta bi optužba u bilo kojem drugom slučaju trebala potpasti pod Kornelijeve zakone, ali suđenje se vodilo zbog *crimen laesae maiestatis*.⁵⁶ Takve su optužbe i procesi vođeni tijekom 20-ih, 30-ih i 40-ih godina I. stoljeća te su bile zabilježene svakih nekoliko godina.⁵⁷

Čini se da je taj *crimen* carevima postao posebno relevantan i opasan 52. godine, kada je Lucije Aruncije Furije Skribonijan progнан pod optužbom da se kod Kaldejaca raspitivao o uzroku smrti cara Klaudija. S tim događajima Tacit povezuje izgon astrologa iz Italije.⁵⁸ Svetonije spominje da je car Vitelije s posebnom okrutnošću kažnjavao astrologe i *mathematici*.⁵⁹ I Vitelije ih je prognao iz Italije.⁶⁰ Na udaru kaznenopravne represije u doba Domicijana nalaze se i filozofi stoici, Senekini sljedbenici, Artemidor i još njih čak devedeset troje.⁶¹ Svetonije opisuje da je Domicijan s istančanom okrutnošću progonio

⁵⁴ Andrikopoulos, *op. cit.* u bilj. 28, str. 165.

⁵⁵ Tacit., Ann 2.27–32. *Ibid.*, str. 66 i dalje s iscrpnim prikazom slučaja.

⁵⁶ *Ibid.*, str. 167. Tac., Ann. 3.16–17.

⁵⁷ O tome cjelovito *ibid.*, str. 166–171, a za kasnije doba od str. 171ff.

⁵⁸ Tac., Ann 12.52.

⁵⁹ Suet., Vit. Caes., Vit. 14.

⁶⁰ Tacit., Hist. 2.62.

⁶¹ Plin., Ep. 3.11.

astrologe te spominje slučaj njegove kvalificirane okrutnosti pri pogubljenju Metija Pompuzijana.⁶² Očito se tijekom prvoga stoljeća, vjerojatno zbog kakva konkretnog povoda (možda i navedene situacije s carem Klaudijem), pojavio grozničav strah careva od svih vrsta proricatelja i astrologa čija bi se djelatnost na bilo koji način mogla dovesti u svezu s osobom samog cara. Kako će Carstvo postajati sve krhkije i postupno se pretvarati u vojničku monarhiju te kako će uslijediti pripisivanje caru božanskih svojstava u svrhu očuvanja jedinstva religije i države, tako će se pojačavati progon svih koji pribjegavaju magiji koja se na bilo kakav način mogla povezati s državom, carem, pobunom i sličnim prijetnjama. Na prijelazu iz II. u III. stoljeće, u Paulovo i Ulpijanovo doba, to je posvemašnja pravna stvarnost, koja se manifestirala u domeni kaznene politike.⁶³

Postupno se oštrica kaznenopravne represije usmjerava i prema vjerskim sljedbama različitim od rimske religije, odnosno prema svemu onome što je smatrano antitezom caru, a što u prevladavajući laički sadržaj magije počinje unositi elemente vjerskih i filozofskih uvjerenja.

Dobro koje se štiti inkriminacijom toga djela jest impersonalno – društveno-politički poredak, jer analogijom s obzirom na cara i državno vodstvo štitio se gospodar u odnosu na robovo traženje savjeta vidovnjaka o dobrobiti, životu i smrti njegova gospodara. Pritom je zapriječena kazna bila *summum supplicium*, njezini najteži i najbrutalniji oblici. To se temeljilo na praznovjermom (ili možda i opravdanom strahu) vladajućih slojeva od božanske moći astroloških proricatejskih sposobnosti. Ta su kaznena djela umnogome izričaj nepovjerenja prema robovlasnicima, ali – analogno s njima – i prema društvenim i političkim elitama, vladajućoj upravljачkoj strukturi te, naposljetku, prema samom caru i njegovoj obitelji.⁶⁴

4. RELIGIJA KAO ZAŠTIĆENO DOBRO

Magijski čini u rimskom su pravu otpočetak bili protupravni te nedopušteni jer su smatrani štetnim i opasnim te izvanjskoga (perzijskog i egipatskog) podrijetla, što ih je dovodilo u tijesnu svezu sa *superstitio*.⁶⁵ To se smatralo činima pojedinca poduzetima u potaji i u specifičnom vlastitom magijskom obrednom aranžmanu, a zbog svoje nerazumljivosti bili su kvalificirali kao čini izvan kontrole društvene zajednice, koji se uz to poduzimaju bez ikakve mjere. Sama činjenica da ih u društvu drevnog kolektivismu i isključive usmje-

⁶² Suet., Vit. Caes., Dom 10.

⁶³ Ulp., Coll. 15.3.

⁶⁴ Jaramaz Reskušić, *op. cit.* u bilj. 3, str. 284–287. Vidjeti: Ulp., Coll. 15.2.1–6.

⁶⁵ Benveniste, É., *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, vol. 2. Pouvoir, droit, religion, Les éditions de minuit, Pariz, 1969, str. 265–279, posebno str. 278–279.

renosti na *publicum* (što je karakteristika civilnoga rimskog prava) netko poduzima privatno i u intimi vlastitosti izazivala je duboku sumnju rimske zajednice. Njima se vrlo jednostavno i nekritički – samo zbog nastale posljedice, ili samo zato što su takvi čini uopće poduzeti (neovisno o posljedici) – pripisivao štetni utjecaj na ključna imovinska dobra pojedinaca, koja su pak bila od važnosti za širu zajednicu, i to kad god bi se štete dogodile, a najčešće zbog čimbenika koji se nisu mogli kontrolirati i/ili razumjeti, poput bolesti, vremenskih pojava, najezde kukaca, prirodnih nepogoda i sličnih okolnosti. Takvi se čini nikako nisu mogli podvesti pod politeističku rimsku religiju ili ikakvu religiju, mada su joj donekle nalikovali – doduše, na neki posve deformirani način, koji je imao snažniju poveznicu s okultnim i mističnim (svojevrsna *parva religio*) nego s dopuštenom rimskom religijom i njezinim strogo propisanim obredima.⁶⁶

O onima koji bi se obraćali proricateljima i astrolozima, ali i pripraviteljima raznih supstancija, u klasično se doba mislilo da se savjetuju s malicioznim čarobnjacima, pa su se protiv njih podnosile optužbe za *maleficium*. Riječ je o *superstitio*, koja je bila inkriminirana u klasično doba i koja će na prijelazu iz I. u II. stoljeće obuhvatiti, osim do tada uobičajene situacije, i rimsko gledište na sve religije različite od javno priznate i dopuštene rimske,⁶⁷ a ponajviše na kršćanstvo,⁶⁸ koje se brzo širilo u pojedinim dijelovima Carstva i među određenim društvenim skupinama (bogatiji slojevi na Istoku, vojnici i drugi). Najveći potencijal privlačenja sumnjičavosti i neprijateljstva careva te posljedičnu inkriminaciju po osnovi predbacivanoga pribjegavanja magijskim činima u kasno su klasično doba, a napose u Dominatu, imale monoteističke religije: kršćanstvo, židovstvo i različite kršćanske krivovjerne sljedbe, i to ponajvećma zbog konkurencije osobi cara, ali i zbog činjenice da je monoteizam Rimljanima bio posve strano tijelo u njihovim religijskim i filozofskim shvaćanjima.⁶⁹ U razdoblju Dominata kažnjivo djelovanje raznovrsnih maga i proroka, uključujući i s time izjednačeno obožavanje zabranjenih i izvanjskih božanstava, poprimilo je karakter kaznenoga djela protiv religije. Povezanost Rimljana, pa i same *civitas Romana* s javnom rimskom religijom (i s javnim panteonom) te obveze rimskoga građanina prema religiji (a time i prema caru) činila je kršćanstvo istodobno činom izdaje i svetogrđa. Naime, u biti je kršćanstva nijekanje državnih bogova i božanstvenosti samoga cara.⁷⁰

⁶⁶ Benavides, *op. cit.* u bilj, 3, str. 310–311; glede recentnog prikaza rimske religije i najvažnijih božanstava vidjeti: Matasović, M., *Rimska svakodnevnica: Život i vjerovanja u antičkom Rimu*, Latina et Graeca, Zagreb, 2022, str. 157–270.

⁶⁷ Grodzynski, D., *Superstitio, Revue des études anciennes*, vol. 76, 1974, str. 43.

⁶⁸ Barb, *op. cit.* u bilj, 3, str. 105–111.

⁶⁹ O tome se upućuje na cjelovito djelo: Milotić, I., *Milanski edikt, prijevod, komentar i studija*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2013.

⁷⁰ Robinson, O., *Blasphemy and Sacrilege in Roman Law, Irish Jurist*, vol. 8, br. 2, 1973, str. 362.

Religijska devijacija u Rimu nije bila nepoželjna, dakle, samo zbog bogova već i zato što su osobe koje su u Rim donosile (ili uvodile) nove (izvanjske) bogove bile izvor urota i pobuna, pojava koje su se smatrale egzistencijalno štetnima za vojnički ustrojenu monarhiju (koja postoji od cara Septimija Severa).⁷¹ Premda se drevno proricateljstvo u obliku *auspicium* i *haruspicium* smatralo nužnošću i tradicijom, magovima i čarobnjacima nije se dopuštalo čak ni puko postojanje, jer oni zapravo iskrivljuju istinu s ciljem da izazovu nemir i pobunu, posebno kada su im čini bili adresirani na osobu cara, carsku obitelj, najviše dužnosnike i vojsku. Jednak je, čini se, bio odnos i prema tzv. filozofima, koji se prema rimskim postklasičnim pretkršćanskim shvaćanjima u suštini ne ponašaju drugačije od čarobnjaka.⁷²

Zbog predodžaba o praznovjerju, vjerskoj devijaciji i štetnome djelovanju magiji se u klasično i postklasično pretkršćansko doba pripisuje podrivačko značenje. Magija se od kasnog republikanskog doba pojavljuje kao nešto protivno rimskoj tradiciji, kao i javnom panteonu, a time i naravi rimske države, neovisno o tome je li ona bila organizirana kao Republika ili Carstvo. Ona priziva strah od nenaklonjenosti rimskih božanstava, pa sve što do toga dovodi ima podrivačke značajke. U ranome Principatu carevi to svjesno iskoristavaju za potrebe otklanjanja prijetnji i ugroza svojoj vlasti, ponajčešće posve izmišljenim optužbama za magiju, kojoj pripisuju tobožnje protudržavne značajke, te proglašavaju kaznenim djelima poput *crimen laesae maiestatis*, *seditio* i dr. Sami carevi za magiju stvaraju dojam da je proturimska, da pripada neprijatelju, da je antiteza rimskome panteonu i rimskoj vlasti.⁷³

Zakonodavstvo i praksa u vezi s tim, dakako, bili su kasnije, kada je kršćanstvo postalo službena religija, stubokom promijenjeni, a veza između magije s jedne strane te izdaje i svetogrđa s druge poprimila je nešto drukčiji oblik. Paradigmu rimske magije u prvim desetljećima IV. stoljeća izmijenio je Konstantin. Taj se obrat ogleda u tome što magija odjednom dobiva značenje uvrede kršćanskoga Boga jer magi izvršavaju te čine nadahnuti zlim demonima. Taj obrat slikovito i precizno objašnjava G. Benavides: ako je žrtvovanje pijetla rimskim bogovima u I. stoljeću bilo religijski čin, u IV. stoljeću kršćani ga smatraju praznovjerjem. Prema D. Grodzynski, poganstvo je u I. stoljeću religija, u IV. praznovjerje, a u srednjem vijeku vješticharenje.⁷⁴ Štovanje nekršćanskoga boga bilo je u postklasično doba osuđeno kao štovanje demona, odnosno oblik idolopoklonstva. Taj proces reinterpretacije ranijih religijskih praksi kao demonskih ili praznovjernih ponavljao se više puta kroz povijest.⁷⁵

⁷¹ Milotić, I., *Rimska vojnička diploma iz Umaga*, Gradska knjižnica Umag, Umag, 2009.

⁷² Andrikopoulos, *op. cit.* u bilj. 28, str. 187.

⁷³ *Ibid.*, 233.

⁷⁴ Grodzynski, *op. cit.* u bilj. 67, str. 54.

⁷⁵ Benavides, *op. cit.* u bilj. 3, str. 311–312.

U Konstantinovo doba ta reinterpretacija slijedi logiku da je ono što je isprva bilo usmjereno protiv rimske religije i cara sada usmjereno protiv kršćanstva, a time i protiv cara koji je prihvatio kršćanstvo.

U tome je smislu Konstantinovo zakonodavstvo izrazito strogo prema magima i proricateljima (haruspicima, matematicima, hariolima, augurima i dr.), i to možda ne samo ili prvenstveno zbog ugrožavanja kršćanstva nego još više jer se tim djelima po uzoru na principatske careve o kojima se prethodno razlagalo u ovome tekstu radilo protiv samoga cara (Konstantina) i države, napose njezine konsolidiranosti i jedinstvenosti, čemu je jamac i najvažnija snaga od prvih desetljeća IV. stoljeća bilo upravo kršćanstvo.⁷⁶ Strogo je prvenstveno zbog pooštrenja represije, beziznimnog ispitivanja optuženika na mukama u kognicijskom sudskom postupku neovisno o njegovu pravnom statusu, društvenom ugledu i podrijetlu te posebice zbog kažnjavanja mutilacijskim usmrćenjem.⁷⁷ Doseg inkriminacije stalno se širio tijekom IV. stoljeća: tako su carevi Valentinijan I. i Valens 365. godine takvim kažnjavanjem prijetili osobama koje bi širile magijsko znanje, odnosno onima koje bi ga poučavale, kao i onima koje bi ga stjecale,⁷⁸ a nakon proglašenja kršćanstva službenom religijom Carstva *Solunskim ediktom (Cunctos populos)*⁷⁹ iz 380. godine trojica su careva (Valentinijan II., Teodozije I. i Arkadije) 389. godine propisali kako opću obvezu prijavljivanja osobe koja javno izgovara magijske riječi tako i smrtno kažnjavanje u slučaju da se ta obveza ne izvrši.⁸⁰

Justinijanovo je zakonodavstvo gledište na magiju izrazilo u devetoj knjizi *Kodeksa*, koji je *sedes te materiae*, što, uostalom, posvjedočuje i naslov *De maleficiis et mathematicis et celeris similibus*. Međutim, Justinijan tu ne iznosi ništa svojega ili inovativnoga, nego u svoju kodifikaciju carskih konstitucija preuzima ranije konstitucije, osim one iz 409. godine, kojom su Teodozije II. i Honorije magiju izvan svake sumnje odredili kao kazneno djelo protiv religije, a magijske čine proglasili krivovjerjem.⁸¹ Iz toga, međutim, posve jasno proizlazi Justinijanovo neodobranje i odbojnost prema magiji kao aktivnosti koja je prezrenija čak i od samog obožavanja zabranjenih božanstava.⁸² U ovom kontekstu valja istaknuti da je Justinijan u sve tri zbirke rimskog prava (*ius* i *leges*) preuzeo i odredbe republikanskoga, točnije Sulinog zakona *de sicariis et veneficis*, pritom je, međutim, bila riječ o materiji koja je pod utje-

⁷⁶ C.T. 9.16.4.-5. = C.I. 9.18.5.-6.

⁷⁷ C.T. 9.16.6. = C.I. 9.18.7. U C.T. 9.16.14. = C.I. 9.18.5. magi i proricatelji nazivaju se utemeljiteljima nesreće.

⁷⁸ C.T. 9.16.8. = C. I. 9.18.8.

⁷⁹ C.T. 16.1.2.

⁸⁰ C.T. 9.16.11. = C.I. 9.18.9.

⁸¹ C.T. 9.16.12. = C.I.

⁸² Pharr, *op. cit.* u bilj. 2, str. 281–282; Jaramaz Reskušić, *op. cit.* u bilj. 3, str. 526–527.

cajem kršćanstva toliko temeljito prerađena da u suštini nije imala poveznicu s relevantnim republikanskim ili klasičnim rimskim pravom. Stoga nije moguće odrediti potječe li određena tvrdnja iz vremena republike, iz kasnije pravničke interpretacije ili pak iz zakonodavnog djelovanja samog cara Justinijana. Što se tiče odredbi relevantnih carskih konstitucija iz IV. i V. stoljeća, treba konstatirati da nisu bile znatnije izmijenjene, mada su pretrpjele određene kompilatorske intervencije.⁸³

5. LAIČKA MAGIJA I RELIGIJA KAO ZAŠTIĆENO DOBRO

Rimska magija (prakse čarobnjaštva/tvarništva) bila je u svojoj biti prevladavajuće civilna kategorija. Ona nije bila religijski uvjetovana, religijski obojena ili ikako teološki razrađena, nego je u najvećoj mjeri bila riječ o praznovjerju, koje je ponekada više ili manje moglo nalikovati religijskim pojavnostima, i to ponajviše zbog ponavljajućih magijskih formula na koje se oslanjala.⁸⁴ Ona nije nailazila na društveno odobravanje; štoviše, nalazila se s one strane margine pravno dopuštenoga – u području nepravnog i protupravnog – te je bila snažno izvrgnuta prijekoru društvenih elita. Njezinu laičku (civilnu) provenijenciju i narav te obilježja ne treba dovoditi u svezu sa zaštićenim dobrom u smislu religije – kršćanstva. To što su kršćanski carevi smatrali i proklamirali da magija ima protukršćansko djelovanje (a time i protudržavno) ne mijenja bit magije, koja je podrijetlom laička i nema religijsku razradu.

Od samih svojih početaka kršćanstvo je prema čarobnjaštvu zauzelo potpuno negativno gledište, a takvo je shvaćanje posebno afirmirao i promicao još sveti Augustin tvrdeći da su sva čudesa čarobnjakâ učinjena prema uputama i djelima demona. Crkveno učenje od kasnoantičkih vremena, u znatnome se oslanjajući na Augustinove tvrdnje,⁸⁵ polazilo je od toga da čarobnjački čini mogu rezultirati konkretnim štetnim posljedicama, koje su izvan kontrole i čiji se opseg ne može predvidjeti ni zauzdati.⁸⁶ Takvo je shvaćanje u razdoblju od VIII. do XII. stoljeća imalo za posljedicu postojanje tradicionalnog neprijatelj-

⁸³ Pharr, *op. cit.* u bilj. 2, str. 281.

⁸⁴ Bayer, *op. cit.* u bilj. 1, str. 129; Peters, E., *The Medieval Church and State on Superstition, Magic and Witchcraft: From Augustine to the Sixteenth Century*, u: *Superstition and Magic in Early Modern Europe: A Reader*, ur. Parish, H., Bloomsbury, London – New Delhi – New York – Sydney, 2015, str. 52–54; Milotić i Milotić, *op. cit.* u bilj. 5, str. 46.

⁸⁵ Kieckhefer, R., *Magic in the Middle Ages*, 2. izd., Cambridge University Press, Cambridge, 2014, str. 27, 32, 38–39, 76, 119, 127–128, 177–178.

⁸⁶ Peters, *op. cit.* u bilj. 84, str. 54–60; Kors, A. C. i Peters, E., *Witchcraft in Europe, 400–1700: A Documentary History*, 2. izd., University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2001, str. 43–47; Richards, J., *Sex, Dissidence and Damnation. Minority Groups in the Middle Ages*, Routledge, London – New York, 2002, str. 83ff.

stva Crkve prema naznačenim praksama, koje su bile kvalificirane magijskim činima,⁸⁷ posebno s obzirom na njihov velik broj u XII. stoljeću i pokušaje njihova povezivanja s filozofijom. To je izriječno i snažno, sa znatnim odjekom u XII. i XIII. stoljeću, odbacio Hugo od Svetog Viktora u „Didascalion“ iz 1141. godine. Naznačeni se tekst smatra općom zabranom proučavanja i prakticiranja magije u srednjem vijeku.⁸⁸

6. PRAVA POZADINA MAGIJE

Inkriminacija magije ne otkriva što se nalazi u njezinoj pozadini niti ona u formalnom smislu razotkriva dobro koje se time štiti. Kauza inkriminiranja magije apriorno je nevidljiva, sasvim je situacijski obojena, spoznatljiva je samo *a casu ad casum*, a vrlo je često stvarni razlog inkriminacija te povod konkretnih optužaba za magiju posve nepoznat jer je duboko subjektivno uvjetovan. Magijski su čini samo plašt i posve su apstraktni. Ponajčešće su puka izmišljotina ili stvar imaginacijâ i konfabulacijâ. Premda to jest dijelom ono što se najčešće navodi za magiju – strah od okultnog, nepoznatog, nerazumljivog i neobjašnjivog, u najvećem je broju slučajeva pozadinu magije, odnosno pokretača njezina progona, činio vrlo konkretan interes (imovinski, trgovinski, statusni, politički i sl.) i s njime povezana težnja za nečijom eliminacijom.

Analizom fenomenologije rimske magije to postaje posve jasnim, jer ono zbog čega se poseže za njom i zbog čega se nekoga optužuje zapravo su različiti interesi opredmećeni i pravno koncipirani kao zaštićeno dobro. Pritom je magija kao predmet optuživanja izrazito pogodna zbog svoje fluidnosti, jer se u stvarnome životu svakome može predbaciti neobičnost i nedokučivost te prizvati njegov kazneni progon.

Okidači magijskih optužaba u arhaično su doba bile neobjašnjive i nadasve nepovoljne pojave u prirodi koje su poprimale neslućene i začuđujuće razmjere, a pogađale su najvažnija (strateška) ekonomska dobra u poljoprivredi. Čini se da se optužbama za magiju iskaljivala sva frustracija, bijes i gnjev zbog nemogućnosti razumijevanja tih prirodnih pojava i ovladavanja njima te njihove štetnosti, kojoj se naprosto nikako nije moglo doskočiti. Za takvu magiju ništa nije važno osim posljedice, a ako postoji posljedica, postoji i magija, a za sve to skupa netko mora biti krivac. Ispočetka isključivo opredmećena štetna posljedica na konkretnom dobru, tijekom razvoja rimskoga prava dijelom će se proširiti i na neopredmećena dobra, kao što su osobnost pojedinca, politička stabilnost rimske zajednice, drevna rimska religija, osoba samog cara i članovi

⁸⁷ Richards, *op. cit.* u bilj. 86, str. 82; Kieckhefer, R., *Magija u srednjem vijeku*, prevela Paulina Tomić, Nebula, Pula, str. 68–77.

⁸⁸ Richards, *op. cit.* u bilj. 86, str. 82–83.

njegove obitelji, rimska država, kršćanstvo. Kroz čitavo vrijeme rimske povijesti zamjećuje se širenje magije u svakojakom smislu: pojmovnom, semantičkom, u smislu normativnog dosega, zaštite sve većega broja dobara i slično.

Sulina *lex Cornelia de sicariis et veneficis* iz prvih desetljeća I. stoljeća pr. Kr. važan je vremenski međaš. Ne samo zbog toga što sadrži novosti (dapače, njegova pravila potječu dijelom još iz IV. stoljeća pr. Kr.) nego i zbog činjenice da je u tom zakonu prikupljeno i razrađeno sve tada relevantno iskustvo i uređenje povezano s *veneficia* kao tipičnom manifestacijom magije. Osim *veneficia*, za povijest rimske magije, odnosno njezine kaznenopravne regulacije, još je važnije širenje pojmovnog sadržaja magije te dosega njezine primjene na različita ponašanja koja je carska vlast otpočetak dovela u svezu s protucarskim djelovanjem. Relevantni znanstvenici za te optužbe tvrde da su vjerojatno većinom bile izmišljotine jer se magija koristila kao pokriće za unutarnja (ponašanja politička) razračunavanja, obračune s protivnicima ili takmacima.

Opravdano G. Andrikopoulos postavlja pitanje zašto uopće magija. I zatim daje sljedeći odgovor: „Postavlja se pitanje zašto je magija bila tako učinkovito sredstvo da su je svi koristili kao sredstvo obračuna protiv svojih protivnika. Očito je magija funkcionirala kao ishodište brojnih predodžaba i praksi koje su se smatrale protudruštvenima, podriječima i proturimskim. Magija je imala snažan kriminogeni potencijal i društveno je neprihvatljiva jer ima ishodište u trovanju [jednom od najodvratnijih zločina, op. a.] – bilo da je riječ o trovanju u užemu smislu, o skrivenoj prijetnji putem *defixiones* i *devotiones*, bilo o njihovoj kombinaciji. Magi su stoga predstavljeni kao prijetnja čitavom društvu jer nitko nije bio siguran od počinitelja koji može neopaženo udariti bilo gdje i u bilo kojemu trenutku.“⁸⁹ U doba cara Konstantina i poslije s obzirom na konstitucije careva tijekom IV. stoljeća magija se *in substantia* jednako shvaća, samo je sada promijenila cilj i adresate, odnosno zaštićeno dobro, jer sada je to postalo kršćanstvo nauštrb svega drugoga.

7. UMJESTO ZAKLJUČKA – KONCEPTUALNI UTJECAJI RIMSKIH SHVAĆANJA

Konceptualno gledajući, iznesena rimska pravna shvaćanja uvjetovala su pristup magiji u srednjovjekovnoj Europi do kraja XIII. stoljeća. U XIII. stoljeću negativno gledašće na te razumom nedohvatljive pojave pojavljuje se i pravno razrađuje najprije u Italiji, i to među bolonjskim civilnim pravnicima (posebno kod glosatora Aza), koji su se oslanjali ponajviše na tumačenja *Digesta*, ali i drugih dijelova Justinijanove kodifikacije. Takvo se civilističko gle-

⁸⁹ Andrikopoulos, *op. cit.* u bilj. 28, str. 234.

dište na spomenute čine odrazilo i na razvoj strogo civilnih procesa, u kojima su se njihovi počinitelji progonili, što također odražava duh rimskoga prava.⁹⁰ Do tog vremena opisani čini neće imati crkvenu ni kanonsku kvalifikaciju kao *maleficia*, nego će se smatrati pučkim i cjelovito laičkim oblicima praznovjerja te za *maleficia* koja podliježu civilnoj jurisdikciji. Budući da su se bolonjski pravници (civilisti) oslanjali na rimsko pravo, ne iznenađuje što su shvaćanja o čarobnjaštvu/tvarništvu oblikovali i razvijali po uzoru na rimske pravne tekstove koje su proučavali i glosirali. Premda su se magijski čini poimali štetnima, jer se držalo da nastaju posredstvom nepoznatih i nerazumljivih te natprirodnih sila koje remete društveni mir, do XIII. stoljeća nije se smatralo da negativno djeluju na kršćansku religiju.

Magija je, dakle, ostala djelovanje kojim se uz pomoć natprirodnih sila u pogledu druge osobe postiže nekakav nepovoljni učinak.⁹¹ Budući da su navedena djela bila usmjerena na to da trećoj osobi pričine imovinsku štetu ili nanesu osobno zlo, svrstavalo ih se u skupinu zločinštava (*maleficia*). Od pojave shvaćanja o vještičarenju i teološke razrade magijskih čina na prijelazu iz XIII. u XIV. stoljeće takvi će se čini dovoditi u vezu s đavlom te će privlačiti pozornost Crkve i kanonskoga prava. Međutim, do tog vremena, dakle i u XIII. stoljeću (koje je jedino relevantno za ovaj članak), opisani čini neće imati crkvenu ni kanonsku kvalifikaciju kao kanonska *maleficia*, nego će se smatrati pučkim oblicima laičkoga praznovjerja te za *maleficia* koja podliježu samo civilnoj jurisdikciji.⁹²

U biti su se inkriminacijom takvih čina u srednjem vijeku do XIII. stoljeća štitila različita dobra, ali ne i kršćanska religija, jer s njome nisu stajala ni u kakvoj svezi. S obzirom na to glede pitanja zaštićenoga dobra magija do XIII. stoljeća odgovara rimskim shvaćanjima do početka IV. stoljeća, odnosno do trenutka kada je kršćanstvo u doba Carstva dobilo prvenstveni, a zatim i po-vlašteni položaj kao službena religija.

Drugi utjecaj rimskih pravnih shvaćanja ogleda se u zahtjevu za tvarnošću magijskih čina. Od *Zakonika XII ploča* potječe gledište da štetna posljedica daje poticaj inkriminaciji i javnopravnom progonu magije. Tek opredmećena (tvarna) posljedica na zaštićenome dobru, koja je jedina relevantna, čini početak društvenih traganja za onime tko bi mogao biti kriv za to, jer *in ultima li-*

⁹⁰ Bayer, *op. cit.* u bilj. 1, str. 126–127.

⁹¹ Behringer, W., Weather, Hunger and Fear: Origins of the European Witch-Hunts in Climate, Society and Mentality, *German History*, vol. 13, br. 1, 1995, str. 1–27; Richards, *op. cit.* u bilj. 86, str. 74; Kolpacoff Deane, J., *A history of medieval heresy and inquisition*, Rowman & Littlefield, Lanham, 2011, str. 185–186.

⁹² Milotić i Milotić, *op. cit.* u bilj. 5, str. 41, prema Živković, A., *Katoličko moralno bogoslovlje*, sv. 3, *Posebni dio: Božje i crkvene zapovijedi*, Tisak narodne tiskare, Kaptol 27, Zagreb, 1946, str. 75–78.

nea netko mora biti kriv i kažnjen. Shvaćanje o tvarnosti na zaštićenom dobru i u srednjem vijeku, po uzoru na rimska pravna shvaćanja, dovodi do toga da bez opredmećene posljedice nema kažnjive magije. Nije potrebno uspostaviti kauzalni neksus između štetne posljedice i magijskoga čina, nego je dovoljno nekoga optužiti za magiju nakon što je već nastao štetni učinak čije se podrijetlo ne može objasniti, pa sama posljedica na koju se nadovezuje optužba za neobično ponašanje dovodi do zaokruživanja toga kažnjivog ponašanja.

Pristup opredmećenosti u dinamici razvoja rimskoga prava mijenjao se i prilagođavao. Dok se odstupanje od tvarnosti ogledalo u drevnoj verbalnoj injuriji, od razdoblja kasne Republike te tijekom Principata tvarni čin *veneficium* proširio se i na samu ugrozu ili opasnost (koja počesto nije bila stvarna, nego predbacivana i izmišljena zbog različitih interesnih težnji). No srednji je vijek u mnogo većoj mjeri prihvatio rimsko shvaćanje o tvarnosti magijskih čina držeći da puka verbalna injurija, kao i samo stvaranje opasnosti ili ugroze, nisu bili dovoljni za konstrukciju kaznenog djela magije. Zahtijevala se tvarnost čina, koji je pritom morao rezultirati usmrćenjem, osakaćenjem vitalnog organa, nastupom ludila i/ili gubitkom razuma. Osim toga, treba istaknuti da je s time bilo izjednačeno pripravljanje ili davanje otrova (rimski *veneficium*). Magija (tj. čarobnjaštvo) uvijek zadržava obilježja tvarnosti i mora se konkretno manifestirati kao štetna posljedica na tuđem tijelu, bilo u fizičkom smislu (ozljeda, trovanje, smrt i sl.) bilo u smislu povrede nekog osobnog nematerijalnoga dobra (primjerice razuma, sjećanja i dr.).⁹³

LITERATURA

1. Andrikopoulos, Georgios, *Magic and the Roman Emperors*, vol. 1, doktorska disertacija, Sveučilište u Exeteru, 2009.
2. Bailliot, Magali, Rome and the Roman Empire, u: *Guide to the Study of Ancient Magic*, ur. David Frankfurter, Brill, Leiden, Boston, 2019, str. 175–197.
3. Barb, Alphons Augustinus, The Survival of the Magic Arts, u: *The Conflicts between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, ur. Arnaldo Momigliano, Clarendon Press, Oxford, 1963, str. 100–125.
4. Bayer, Vladimir, *Ugovor s davlom. Procesi protiv čarobnjaka u Evropi, a napose u Hrvatskoj*, 3. izd. Informator, Zagreb, 1982.
5. Behringer, Wolfgang, Weather, Hunger and Fear: Origins of the European Witch-Hunts in Climate, Society and Mentality, *German History*, vol. 13, br. 1, 1995, str. 1–27.
6. Benavides, Gustavo, Magic, Religion, Materiality, *Historical Reflections / Réflexions Historiques*, vol. 23, br. 3, 1997, str. 301–330.
7. Benveniste, Émile, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, vol. 2. Pouvoir, droit, religion, Les éditions de minuit, Paris, 1969.
8. Cantarella, Eva, *I supplizi capitali in Grecia e a Roma*, Rizzoli, Milano, 1991.

⁹³ Milotić i Milotić, *op. cit.* u bilj. 5, str. 64ff.

9. Garosi, Raffaella, Indagine sulla formazione del concetto di magia nella cultura romana, u: *Magia. Studi di storia delle religioni in memoria di Raffaella Garosi*, ur. Paolo Xella, Bulzoni, Roma, 1976, str. 13–93.
10. Graf, Fritz, *Magic in the Ancient World*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 1997.
11. Grodzynski, Denise, Superstitio, *Revue des études anciennes*. vol. 76, 1974, str. 36–60.
12. Harries, Jill, *Law and Empire in Late Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
13. Jaramaz Reskušić, Ivana, Iniuria u pretklasičnom rimskom pravu: pojam i zaštita, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol. 61, br. 2, 2011, str. 545–571.
14. Jaramaz Reskušić, Ivana, *Kaznenopravni sustav u antičkom Rimu*, Hrvatsko udruženje za kaznene znanosti i praksu; Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, Zagreb, 2003.
15. Kieckhefer, Richard, *Magic in the Middle Ages*, 2. izd. Cambridge University Press, Cambridge, 2014.
16. Kieckhefer, Richard, *Magija u srednjem vijeku*, prevela Paulina Tomić. Nebula, Pula, 2017.
17. Kolpacoff Deane, Jennifer, *A history of medieval heresy and inquisition*. Rowman & Littlefield, Lanham, 2011.
18. Kors, Alan Charles; Peters, Edward, *Witchcraft in Europe, 400–1700: A Documentary History*, 2. izd. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2001.
19. Lintott, Andrew William, *Violence in Republican Rome*, Oxford University Press, Oxford, 1968.
20. Matasović, Maja, *Rimska svakodnevica: Život i vjerovanja u antičkom Rimu*, Latina et Graeca, Zagreb, 2022.
21. Milotić, Dunja; Milotić, Ivan, *Proces protiv Dilette: Motovun, 1271.: u prožimanju rimskog, kanonskog i običajnog mletačkog prava*, Državni arhiv u Pazinu, Pazin, 2022.
22. Milotić, Ivan; Milotić, Dunja, Reflections of Roman Concept of Sorcery to Medieval Statutory Law on Eastern Adriatic Coast, *Ius Romanum*, vol. 2, 2023, str. 549–569.
23. Milotić, Ivan, Ostvarivanje arbitražnih odluka u rimskom pravu, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol. 66, br. 6, 2016, str. 785–809.
24. Milotić, Ivan, *Milanski edikt, prijevod, komentar i studija*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2013.
25. Milotić, Ivan, *Rimska vojnička diploma iz Umaga*, Gradska knjižnica Umag, Umag, 2009.
26. Peters, Edward, The Medieval Church and State on Superstition, Magic and Witchcraft: From Augustine to the Sixteenth Century, u: *Superstition and Magic in Early Modern Europe: A Reader*, ur. Helen Parish, Bloomsbury, London – New Delhi – New York – Sydney, 2015, str. 52–90.
27. Pharr, Clyde, The Interdiction of Magic in Roman Law, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, vol. 63, 1932, str. 269–295.
28. Pugliese, Giovanni, Diritto penale romano, par. IV, u: *Il diritto romano: la costituzione – caratteri, fonti – diritto privato – diritto criminale*, ur. Vincenzo Arangio-Ruiz, Antonio Guarino, Giovanni Pugliese, Editoriale Jouvence, Rim, 1980.
29. Pugliese, Giovanni, *Studi sull'iniuria*, A. Giuffrè, Milano, 1941.
30. Richards, Jeffery, *Sex, Dissidence and Damnation. Minority Groups in the Middle Ages*, Routledge, London – New York, 2002.
31. Rives, James B., Magic in Roman Law: The Reconstruction of a Crime, *Classical Antiquity*, vol. 22, br. 2, 2003, str. 313–339.
32. Rives, James B., Magic in the XII Tables Revisited, *Classical Quarterly*, vol. 52, br. 1, 2002, str. 270–290.

33. Robinson, Olivia, *Blasphemy and Sacrilege in Roman Law*, *Irish Jurist*, vol. 8, br. 2, 1973, str. 356–371.
34. Romac, Ante, *Zakonik dvanaest ploča*, Latina et Graeca, Zagreb, 1994.
35. Sabbatucci, Dario, *Magia ingiusta e nefasta*, u: *Magia. Studi di storia delle religioni in memoria di Raffaella Garosi*, ur. Paolo Xella, Bulzoni, Roma, 1976, str. 233–240.
36. Strachan-Davidson, James Leigh, *Problems of the Roman Criminal Law*, Volume 1. Clarendon Press, Oxford, 1912.
37. Živković, Andrija, *Katoličko moralno bogoslovlje*, sv. 3, *Posebni dio: Božje i crkvene zapovijedi*, Tisak narodne tiskare, Kaptol 27, Zagreb, 1946.

Summary

Ivana Jaramaz-Reskušić, PhD*

Dunja Milotić, PhD**

Ivan Milotić, PhD***

PHENOMENOLOGY OF THE DELICT OF MAGIC IN ROMAN LAW AND THE INFLUENCE OF ROMAN CONCEPTIONS: THE QUESTION OF PROTECTED LEGAL INTEREST

In this article, the authors analyse Roman legal conceptions of magic, with particular emphasis on the phenomenology of magic – that is, the underlying reality behind magical acts. Rather than examining the criminalisation of magic in a formal or abstract sense, the article considers it from the perspective of the legal interest protected by such criminalisation. Drawing on selected legal and non-legal sources, the authors investigate the protected legal interest, specifically the concrete property or personal interest that Roman law sought to safeguard through the incrimination of magical practices. The article approaches the phenomenology of Roman magic dynamically – through the development of Roman legal conceptions – since Roman law continuously changed and adapted its approach to magic. Most often, this occurred through the expansion of the semantic scope of magic, and, simultaneously, through the widening of its legal incrimination. These legal adaptations were driven not only by the objective need to protect personal and proprietary interests but also by considerations of political expediency. As a result, magic increasingly came to be perceived as a form of anti-social and anti-state behaviour, that is, as conduct contrary to Roman state policy. Roman legal conceptions of magic, particularly as interpreted by the glossators, most notably Azo, were subsequently adopted in medieval legal systems and were consistently applied until the end of the 13th century, when, through theological elaboration, magic was transformed into witchcraft. Ultimately, the regulation of magical acts in Roman law reveals one of the earliest distinctions between public and private delicts, and even between public and private law itself.

Keywords: magic, Roman law, verbal injury (*iniuria*), Christianity, canon law

* Ivana Jaramaz-Reskušić, PhD, Full Professor with Tenure, University of Zagreb, Faculty of Law; ivana.jaramaz.reskusic@pravo.hr; ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4005-4030>

** Dunja Milotić, PhD, Associate Professor, University of Zagreb, Faculty of Law; dunja.pastovic@pravo.hr; ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0501-2436>

*** Ivan Milotić, PhD, Full Professor, University of Zagreb, Faculty of Law; ivan.milotic@pravo.hr; ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6766-8609>